

La conquesta i colonització del regne de València per Jaume I. Balanç i noves perspectives

Enric GUINOT
Universitat de València

En un any de commemoracions al voltant de la figura del rei Jaume I, poques coses deuen haver restat sense ser revisades, recontades o recomptades, i més si giren al voltant d'alguns aspectes que generalment són considerats més representatius de la biografia del personatge i de la societat del seu temps. Bons exemples poden ser els aspectes relacionats amb la seva trajectòria personal, els grans fets militars de les conquestes i repartiments o l'obra legislativa i política que dirigí (o que, si més no, encapçalà) com a monarca de la Corona catalanoaragonesa de mitjan segle XIII.

Per això, el meu apropament anirà dirigit no tant a l'home, a la persona del monarca, la qual ha estat vista enguany —i els darrers anys— sota diverses lectures i perspectives biogràfiques, de vegades complementàries però en alguna ocasió contradictòries, probablement per restar sota la llum d'especialitats humanístiques diferents. Tanmateix i en darrera instància, crec també que cal assenyalar que les més serioses són les dels historiadors medievalistes, enfront de visions més culturals que, sovint, estan més a prop de l'assaig que no de la complexa realitat d'una societat medieval, malgrat la probable bona voluntat dels autors.¹

Així mateix, és interessant constatar com aquesta eclosió bibliogràfica té també el seu vessant referit a les conquestes i poblaments de Mallorca i València, amb unes mirades que surten principalment d'aquestes dues societats meridionals creades per la monarquia jaumina. Per cert, és interessant observar que, en la nostra opinió, hi ha un enfocament relativament diferent entre medievalistes «del nord» i «del sud», no sols sobre el rei Jaume, sinó, en general, quant a la visió de la història conjunta de la Corona. Una qüestió que, de retruc, potser també ha influït en el caràcter diferent de les commemoracions jaumines en uns territoris i en uns altres. Fet i fet, allò cert és que enguany han brollat activitats al voltant de la figura del rei conqueridor i dels llibres del Repartiment: se n'han celebrat

1. Any de commemoracions, any d'edicions, així que disposem dels llibres d'Antoni FURIÓ, *El rei conqueridor. Jaume I entre la història i la llegenda*, Alzira, Bromera, 2008; Ernest BELENGUER, *Jaume I i el seu regnat*, Lleida, Pagès, 2008; Stefano M. CINGOLANI, *Jaume I. Història i mite d'un rei*, Barcelona, Edicions 62, 2008; Joan F. CABESTANY, *Jaume I: conqueridor i home de govern*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2004, i encara José Luis VILLACAÑAS, *Jaume I el conquistador*, Madrid, Espasa-Calpe, 2003. A més, també hem de comptar amb les edicions de la crònica del rei, tant en versió completa com modernitzada: el *Llibre dels feits*. L'Institut d'Estudis Catalans l'ha reeditat, en la versió de Ferran SOLDEVILA, i amb notes afegides de Maria Teresa Ferrer i Jordi Bruguera: *Les quatre grans Cròniques. I. Llibre dels feits del rei en Jaume*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007; una versió en català modern de Josep Maria Pujol: Agnès i Robert VINAS, *El Llibre dels Fets de Jaume el Conqueridor*, Mallorca, Moll, 2008. Títols paral·lels poden ser: Ernest MARCOS, *La croada catalana. L'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*, Barcelona, L'Esfera dels Llibres, 2008; M. Carme ROCA, *Les dones de Jaume I*, Barcelona, L'Esfera dels Llibres, 2008.

exposicions i catàlegs, se n'han dut camions blindats amb els manuscrits del Repartiment de València —custodiats per un helicòpter batejat..., sí, efectivament, helicòpter *Jaume I*, adscrit a la Policia Autònoma Valenciana. Fins i tot ha aparegut alguna investigació innovadora, especialment per al cas del País Valencià, tot i que allò que ha predominat és el resum i la síntesi de les coses ja sabudes i establertes.² Per això, i davant aquesta allau de repeticions, caldria subratllar com cal el contrast i la notable excepció de l'esforç acadèmic esmerçat en aquest col·loqui itinerant organitzat per l'Institut d'Estudis Catalans, en el qual s'ha plantejat una revisió general i des de gairebé tots els punts de vista i àmbits temàtics sobre el nostre monarca i el seu temps.

En el meu cas, i amb la voluntat d'aportar algunes reflexions noves i en aquesta mateixa direcció d'enquadrar una mica què és el que s'ha fet i quines coses podrien fer-se en el futur, em centraré en les qüestions sobre el procés de la conquesta i el poblament, així com, més en general, sobre les diverses vessants de l'organització de la nova societat cristiana feudal, tot això en l'escenari de major entitat i complexitat de l'expansió territorial dirigida pel rei Jaume I que conec millor: el cas del País Valencià.

Cal reconèixer, de primeres, que als darrers trenta anys ha estat prolífica l'activitat al voltant dels fets i les conseqüències d'aquesta conquesta. Sobre aspectes més tradicionals s'ha acumulat, per exemple, tot un grapat de relats dels fets militars de 1233 a 1248, en general força repetitius; en un altre aspecte, el *Llibre del Repartiment* de València i el seu regne ha estat visitat i les seves dades s'han tornat a copiar en molt diversos treballs sobre el repoblament —probablement siguen les dades més copiades per historiadors locals i aficionats de tota mena. Tanmateix, als darrers anys, sota la visió d'entendre el procés com una de les colonitzacions feudals de l'Europa en expansió del segle XI al XIII, és cert que s'han plantejat de forma innovadora qüestions sobre l'organització del territori, tant a nivell polític (poder reial, Església i senyories) com social, així com sobre la fundació de la nova xarxa de viles i ciutats que foren creades pels pobladors cristians, sense oblidar el desplegament de la vida urbana i la seva vessant econòmica, mercantil i artesanal, i encara sobre el procés d'organització de la vida social, tant en el món cristià com sobre la situació en la qual quedaren els pobladors mudèjars autòctons.³

Així, doncs, i arribats en aquest punt, podríem pensar en primera instància si és que ja no serà possible anar gaire més lluny d'allò que sabem sobre aquest temps i societat de mitjan segle XIII perquè, com hem dit abans, hi ha hagut en alguns casos massa repetició de coses conegudes i poc plantejament de nous enfocaments sobre la formació d'aquesta societat. Tanmateix una de les qüestions més sorprenents és la quantitat de documentació valenciana del segle XIII que encara resta inèdita i la qual, a mesura que anem escorcollant-la, catalogant-la i editant-la aporta informacions ben interessants. Fem, doncs, una primera revisió sobre quins són aquests fons documentals inèdits.

2. Vegeu, per exemple, Ramon FERRER, «El Llibre del Repartiment» i «Anàlisi sobre el Llibre del Repartiment», *Catàleg de l'exposició El Llibre del Repartiment. El naixement d'un regne*, València, Generalitat Valenciana, 2008, p. 29-178; Rafael NARBONA, *Privilegios y pergaminos de Jaime I en el Archivo Municipal de Valencia. (Estudio y edición facsímil)*, València, Ajuntament de València, 2008; també visions locals com ara Frederic APARISI, Noèlia RANGEL i Vicent ROYO, *Xàtiva en temps de Jaume I. Expansió i colonització feudal*, Xàtiva, Ulleye, 2008; o reedició de fonts com ara Guillem ROSSELLÓ-BORDOY, *Llibre del Repartiment de Mallorca i la documentació feudal*, Palma, Parlament de les Illes Balears, 2007; i també les primeres síntesis col·lectives com Germà COLÓN i Tomàs MARTÍNEZ ROMERO (ed.), *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, Castelló i Barcelona, Fundació Germà Colón i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008; o part de les actes del *Simposio Reino y Ciudad. Valencia en su historia*, Madrid, Fundación Caja Madrid, 2008.

3. Una síntesi recent del que sabem es pot llegir a Josep TORRÓ, «Jaume I i la formació del regne de València. Una perspectiva general», a Germà COLÓN i Tomàs MARTÍNEZ ROMERO (ed.), *El rei Jaume I*, p. 13-32.

1. LES FONTS VALENCIANES DEL SEGLE XIII: ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Les fonts més consultades evidentment són les publicades i, no per casualitat, són les relacionades amb el repoblament, tant el *Llibre del Repartiment*, el manuscrit més conegut, consultat i reproduït, però d'abast interpretatiu limitat pel seu arc cronològic i geogràfic,⁴ com les cartes de poblament (unes dues-cents trenta per a aquest segle),⁵ tot i que molt desiguals en el seu contingut, a més dels registres de Cancelleria del regnat de Jaume I, la sèrie més extensa disponible de documents mercès a la gran tasca duta a terme pel jesuïta Robert I. Burns.⁶ Tanmateix als arxius reials, concretament a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, a Barcelona, resta l'estoc més considerable de documentació corresponent a viles i persones valencianes fins a l'any 1300, inèdita o, en alguns casos, sumàriament catalogada, per la qual cosa sovint no ha estat utilitzada, tot i notables excepcions com ara els treballs de Josep Torró.

Les fonts reials de la Cancelleria estan dividides, arxivísticament parlant, en quatre apartats: els registres, els pergamins, les cartes reials i els processos. Fins ara no se n'ha dut a terme un catàleg complet, llevat del dels registres de Cancelleria dels regnats de Pere el Gran (1276-1285) i Alfons el Liberal (1285-1291), a més d'un treball inèdit sobre els primers registres de Jaume II (1291-1300),⁷ per la qual cosa encara en queden uns seixanta més per buidar d'aquest darrer monarca entre 1293 i 1300. Atès que els dos primers regnats sumen vora quatre mil cinc-cents documents, amb els de Jaume II i dins el canvi de segle, podrien ser en total al voltant d'uns dotze mil.

De la seva banda, la sèrie de pergamins de la Cancelleria és la segona sèrie en importància. Entre aquests pergamins, n'hi ha tants d'atorgats pels monarques com de particulars de tota mena corresponents a cada regnat. Els valencians són una part minoritària del total, vora cent seixanta del regnat de Jaume I i uns vint de cadascun dels dos regnats següents, tot i que augmenten a prop dels tres-cents per a finals de segle, entre 1291 i 1300. Quant als processos, en dues sèries, anomenades processos en quart i en full, n'hem localitzat només una desena de casos.

Finalment, disposem de les anomenades cartes reials, que es distingeixen per estar escrites sobre paper i que en realitat són molt variades en el seu origen i contingut, perquè només una mínima part són manaments reials. Estan classificades també per regnats i la majoria són textos particulars, entre els quals un bon grapat de l'orde del Temple, denúncies davant tribunals reials o actuacions d'oficials de la Corona; en total, són vora de dues-cents per al segle XIII, tot i que la majoria estan molt concentrades en l'època de Jaume II, entre 1291 i 1300.

Un segon estoc documental són els papers conservats als arxius eclesiàstics, bàsicament repartits en tres localitzacions: les catedrals de Tortosa i València, i les seccions de Clero i Ordes Militars de l'Arxiu Històric Nacional de Madrid, perquè de tan antic va restar molt poc a l'Arxiu del Regne de

4. A hores d'ara disposem de dues edicions modernes del *Llibre del Repartiment* de València: Antoni FERRANDO FRANCÉS, *Libre del Repartiment del Regne de València*, introducció, edició crítica i traducció del llatí al català, València, V. Garcia, 1978; María Desamparados CABANES PECOURT i Ramon FERRER NAVARRO (ed.), *Libre del Repartiment del Regne de València*, edició, estudi preliminar i index, Saragossa, Anubar, 1979-1980, 3 v.

5. Enric GUINOT, *Cartes de poblament medievals valencianes*, València, Generalitat Valenciana, 1991.

6. Robert I. BURNS, *Els fonaments del regne croat de València: Rebel·lió i recuperació, 1257-1263*, València, E. Climent, 1995; Robert I. BURNS, *Transition in crusader Valencia: years of triumph, years of war, 1264-1270*, Princeton, Princeton University Press, 2001; Robert I. BURNS, *Unifying Crusader Valencia: the central years of Jaume the Conqueror: 1270-1273*, Princeton, Princeton University Press, 2007.

7. Jesús Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de documentos del antiguo reino de Valencia*, vol. II, *Pedro el Grande*, Madrid, 1934; Rafael GALLOFRÉ, *Documentos del reinado de Alfonso III de Aragón relativos al antiguo Reino de Valencia y contenidos en los registros de la Corona de Aragón*, València, Instituto Valenciano de Estudios Históricos, 1968. El catàleg dels primers registres de Jaume II va ser fet fa uns anys per Pau Viciano i Josep Torró, però no va ser publicat.

València. Allò conservat bàsicament són pergamins, només en part relacionats amb les institucions religioses perquè una proporció elevada són documents privats, sovint donacions i establiments de terres i cases, i posteriorment béns immobles que acabaren en mans eclesials. De publicat, només disposem del catàleg de la catedral de València (uns nou-cents pergamins), i encara és desconegut què hi ha a les catedrals de Tortosa i Sogorb, a més d'algunes coses referides a les terres d'Alacant a la catedral de Cartagena. Als fons de l'orde de Montesa, a Madrid, es conserven pergamins a tres sèries, segons que siguin reials, particulars o eclesiàstics, a raó de 175 a la primera, 553 a la segona i 125 a la tercera, a més de còpies en manuscrits i llibres recopiladors o de privilegis baixmedievals en un nombre que no deu arribar al centenar de peces.⁸

Dins d'aquest àmbit, l'altre grup interessant són les fonts de la secció de Clero de l'arxiu madrieny; això és, fonts monacals de les institucions desamortitzades al segle XIX i, de manera gairebé general, amb els pergamins supervivents traslladats a la capital espanyola. És molt desigual allò salvat: en total i per al segle XIII, parlem d'uns quatre-cents pergamins, molt concentrats entre els fons dels monestirs de Valldigna, Benifassà i la Puritat de València, si bé tenen el mateix valor afegit que els altres grups en tractar-se més de fonts privades relacionades amb els establiments i compravendes de terres i cases que amb la història estrictament religiosa.

Quant a les fonts municipals, des del 1245, quan el rei creà el municipi de la capital valenciana i, en els anys següents, el va estendre a les viles reials i, a poc a poc, també fou adoptat per les viles senyorial, aquests poders locals començaren a generar els seus documents propis, tant actes judicials com actes del consell i comptabilitat. La gran majoria de tot això s'ha perdut i, a banda d'algunes col·leccions de pergamins a les principals viles reials i algun llibre de privilegis, de forma seriada tan sols disposem d'alguns llibres d'actes dels processos judicials dels justícies locals de la ciutat de València, Cocentaina, Alcoi i Sogorb, els quals, amb l'excepció d'aquest darrer, acaben de ser publicats per la Universitat de València.⁹ En total, uns quatre mil documents, a banda uns dos-cents o tres-cents pergamins repartits per tots els arxius municipals, de Vinaròs a Biar passant per la ciutat de València.

Lògicament, la vida quotidiana dels nous pobladors del regne requerí la necessària constància legal a casa del notari, seguint la tradició catalana i mediterrània de deixar testimoni tant de qüestions privades com d'econòmiques de tota mena. Tot i la desaparició de quasi la totalitat d'aquests protocols notariais del segle XIII, l'Arxiu del Regne de València en conserva set volums d'entre 1280 i 1299, tots inèdits, si bé consultats amb una certa assiduïtat en les investigacions especialitzades. En tot cas, estem parlant d'uns dos mil cinc-cents documents més, quasi tots de la ciutat de València o de localitats del seu entorn.

Finalment, cal citar els arxius nobiliaris, gairebé desconeguts fins i tot quant a quins han pogut subsistir, però experiències més controlades com ara els fons de la casa d'Osuna, conservats a l'Arxiu Nobiliari de Toledo, evidencien que pràcticament no hi ha fonts tan antigues, la qual cosa vol dir que

8. Cal aclarir que es tracta en realitat de documents pertanyents als ordes del Temple i de l'Hospital, així com d'abundants documents privats, ja que, com és sabut, l'orde de Montesa fou l'heretara valenciana de les dues anteriors, però fundada l'any 1317.

9. Enric GUINOT, M. Àngels DIÉGUEZ i Carmel FERRAGUD (ed.), *Llibre de la Cort del Justícia de València, 1 (1280-1282)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008; Rosa M. GREGORI, Juan V. GARCÍA MARSILLA i Ramon J. PUJADES (ed.), *Llibre de la Cort del Justícia de València, 2 (1283-1287)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008; Aureli SILVESTRE ROMERO (ed.), *Llibre de la Cort del Justícia de València, 3 (1287-1288, 1298)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008. També Josep TORRÓ (ed.), *Llibre de la Cort del Justícia de Cocentaina (1269-1295)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2009, 2 v.; M. Àngels DIÉGUEZ i Concha FERRAGUT (ed.), *Llibre de la Cort del Justícia d'Alcoi (1263-1265)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2011.

no és probable que en algun moment trobem un estoc ample de novetats més enllà de peces documentals aïllades.

En resum, potser estem parlant d'uns vint-i-dos mil documents valencians o de temàtica valenciana entre 1233 i 1300, dels quals estan publicats al voltant d'un vint per cent i catalogats un altre vint per cent. No cal donar gaires explicacions per a entendre les possibilitats de recerca i noves interpretacions que pot representar poder abastar un coneixement més global de tota aquesta massa documental tan desconeguda fins ara.

2. LA CONQUESTA: QUÈ EN SABEM I QUÈ MÉS EN PODEM SABER

Sobre els fets de la conquesta, les aproximacions dels darrers anys no han aportat especials novetats i tampoc no és probable que l'edició de la documentació inèdita aporte notícies rellevants, especialment sobre els primers anys, entre 1233 i 1245, si bé és cert que es podria parlar d'un notable capgirament quant a alguns tòpics sobre els trets de la confrontació militar entre cristians i musulmans. Per exemple, ha estat una idea repetida la de l'aparentment molt dèbil resistència bèl·lica andalusina enfront dels cristians, la qual cosa era relacionada amb la desorganització política dels valencians musulmans, però tant Pierre Guichard com Josep Torró han evidenciat com les tàctiques musulmanes de fortificació i defensa des dels castells responien molt més a la seva forma d'organització social que no a una «debilitat» ideològica o cultural.¹⁰

Ja més en concret, pensem que uns aspectes que poden ser desenvolupats sobre aquestes qüestions són els de l'estructuració dels contingents militars que participaren tant en les campanyes de la conquesta com en les posteriors rebel·lions de 1247-1258 i 1276-1278, especialment. Quins sectors de la societat feudal hi participaren? Foren sempre els mateixos sectors? Com es mobilitzaven? De nou és Josep Torró qui ha obert camí sobre aquestes qüestions en explicar l'organització dels petits grups d'almogàvers i cavallers de fortuna o adalils de frontera que encapçalaven colles d'homes armats, els quals actuaven de forma molt evident arran de la nova guerra amb els musulmans de 1247 i els anys següents.¹¹

Però, a hores d'ara, resten altres àmbits per aclarir. Per exemple, quin fou el seguici reial que acompanyà el monarca en les diverses campanyes: nobles aragonesos i catalans obligats pels lligams de vassallatge feudal, però també jerarquies eclesiàstiques amb les seves hosts respectives. Si sobre aquesta noblesa present al regne als anys de la conquesta hem aportat alguna informació,¹² no sabem en canvi pràcticament res sobre qui formava part de les hosts nobiliàries i com. Darrere dels grans magnats i nobles, participava una petita piràmide de vassalls propis, altres nobles, cavallers i infançons, així com els seus respectius peons. Part d'ells són visibles al *Llibre del Repartiment* de València, com a beneficiaris de lots de terres, però pràcticament no en sabem res més.¹³

10. Pierre GUICHARD, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, València, Universitat de València i Biblioteca Nueva, 2001, p. 489-530; Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1236-1276)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 1999.

11. Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia*, p. 23-28; Josep TORRÓ, «Guerra, repartiment i colonització al regne de València (1248-1249)», a Enric GUINOT i Josep TORRÓ (ed.), *Repartiments a la Corona d'Aragó: segles XII-XIII*, València, Publicacions de la Universitat de València, p. 197-270.

12. Enric GUINOT, «L'alta noblesa catalana en la conquesta de València», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona, CSIC), vol. 26/2 (1996), p. 647-685.

13. Aquest és el cas de vint escuders del noble Ferran Peres de Pina, a càrrec dels quals havia quedat la custòdia del castell de Peníscola durant el setge de València, i que foren recompensats pel rei amb una donació de terres a Marxalenes a través del seu senyor. «F. Petri de Pina, Marchiliena et Beniathaf, ad opus xx scutiferorum qui erant in Peniscola et non acceperunt

I què podem dir encara avui en dia sobre les milícies urbanes de Catalunya i Aragó? Algunes d'aquestes milícies participaren a la presa de Borriana, però fou a la ciutat de València on prengueren el màxim protagonisme l'any 1238. Una d'elles, l'aragonesa de Calataiud, els textos la identifiquen com una «confraria» militar de cent hòmens armats, la qual cosa vol dir que tenien una tradició i una experiència d'organització bèl·lica i de jerarquitització interna, però poc més hem pogut aclarir fins ara.¹⁴ Per exemple, podem preguntar-nos, en el cas de les milícies urbanes de Barcelona, Lleida o Tortosa, com foren mobilitzades pels seus prohoms aquell any, com es traslladaren a València, com actuaren una vegada al setge, com decidiren el repartiment del botí. I les milícies de les ciutats aragoneses, estaven organitzades i actuaren igual, o no?, etcètera.

3. ELS REPARTIMENTS: QUÈ MÉS EN PODEM SABER?

Com és ben sabut, també en el cas valencià el primer procés de repartiment fou dirigit per la monarquia, tal com havia passat a l'illa de Mallorca, de tal manera que el rei Jaume I fou qui va fer donació de senyories, terres, viles i ciutats a mesura que el territori s'anava ocupant militarment, però la major extensió del país en comparació amb les Illes va comportar que el repartiment i les donacions a la noblesa i a la resta de la societat adquiriren algunes diferències entre unes comarques i unes altres quant a la major o menor presència de senyories, la densitat de pobladors cristians o la continuïtat dels musulmans, tal com han estudiat Josep Torró, Antoni Furió i Enric Guinot.¹⁵

En aquest sentit, l'esmentat *Llibre del Repartiment* arreplega una part important de les donacions reials als pobladors cristians, però és la part corresponent a la gent que participà en les campanyes militars (noblesa, institucions eclesiàstiques i ordes militars, milícies urbanes, almogàvers, i també alguns burgesos i artesans). En canvi, la major part dels veritables pobladors pagesos emigraren i reberen terres o acceptaren contractes d'establiment durant les dècades posteriors, entre 1248 i 1300, aproximadament. Fou un procés, doncs, lent i acumulatiu, que anà consolidant una clara jerarquitització social tot i que fa uns anys alguns autors insistiren en l'«igualitarisme» de les heretats que es crearen per als pagesos.¹⁶ En realitat, i com no podia ser d'una altra manera en una societat feudal del segle XIII, els nobles se situaren al capdavant de senyories territorials, burgesos i ciutadans aconseguiren grans heretats a la rodalia de les ciutats més grans, i els camperols, dotats amb explotacions familiars, ja des de l'inici partiren de patrimonis reduïts, tant al reialenc com a la senyoria, sense oblidar

solidatam. vi kalendas julii. Et pro hereditate quam eis mandaveramus»: Antoni FERRANDO FRANCÉS, *Llibre del Repartiment...*, anotació núm. 426.

14. En parlem a l'estudi fet sobre el repartiment de l'alqueria de Montcada, a l'Horta de València: Enric GUINOT, «El desplegament feudal sobre el País Valencià. Repartiment i colonització a l'Horta de València: Montcada (1239-1246)», a Miquel BARCELÓ et al. (ed.), *El feudalisme comptat i debatut*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2003, p. 361-388.

15. Entre l'abundant bibliografia sobre el procés poblador del regne de València, podem destacar els treballs Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia*; Josep TORRÓ, *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*, València, Diputació de València, 1992; Josep TORRÓ, «Guerra, repartiment i colonització al regne de València (1248-1249)», a Enric GUINOT i Josep TORRÓ (ed.), *Repartiments a la Corona d'Aragó...*, p. 197-270; Antoni FURIÓ, «Organització del territori i canvi social al País Valencià després de la conquesta cristiana», *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, núm. I (1997), p. 131-166; Enric GUINOT, *Els fundadors del Regne. Repoblament i llengua a la València medieval*, València, E. Climent, 1999, 2 v.; Enric GUINOT, «El repartiment feudal de l'Horta de València al segle XIII: jerarquitització social i reordenació del paisatge rural», a Enric GUINOT i Josep TORRÓ (ed.), *Repartiments a la Corona d'Aragó...*, p. 111-196; Enric GUINOT, «Canvis i transformacions en l'organització del poblament al País Valencià arran de la conquesta feudal del segle XIII», *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, núm. II (1998), p. 153-174.

16. Ramon Ferrer encara insisteix actualment en aquesta idea: Ramon FERRER, «Anàlisi sobre el Llibre del Repartiment», *Catàleg de l'exposició El Llibre del Repartiment*, p. 164-165.

que els nous pobladors de la darrereria de segle només pogueren optar normalment per subestabliments, arrendaments o la seva instal·lació en zones agrícoles de qualitat inferior.¹⁷

Els darrers treballs que hem dut a terme sobre el repartiment de l'Horta de València entre 1237 i 1239 han posat en evidència aquesta complexitat de l'assentament dels colons cristians.¹⁸ D'una banda, hi ha el destí dels beneficiaris de les donacions reials, ja que una part significativa d'aquests beneficiaris liquidà abans o després el patrimoni immoble que havia rebut i tornà a la seva terra d'origen o es mogué a una altra localitat, moviments sobre els quals no s'han conservat dades documentals. L'exemple, abans esmentat, dels membres de la confraria militar de Calataiud, beneficiats amb les terres de l'alqueria de Montcada, a l'Horta de València, l'any 1240, i que anaren venent els seus lots o «porcions» durant els anys següents, fins a 1246, és ben clar.¹⁹ Cal pensar que amb les altres milícies urbanes, catalanes o aragoneses, en major o menor mesura passà el mateix i caldrà anar seguint aquest rastre dels comportaments.

D'altra banda, i com ja hem dit en altres llocs, una cosa fou el repartiment del botí i una altra de ben distinta l'assentament dels colons pobladors. Si primerament els termes de les viles reials foren repartits de forma jerarquitzada: grans propietats de vegades formades pel terme d'una alqueria completa de desenes d'hectàrees, mitjanes propietats de quinze o divuit hectàrees, i petites propietats de sis hectàrees, seguidament o en temps posteriors aquests propietaris feren contractes emfitèutics d'establiment als veritables cultivadors directes, tal com es documenta de forma molt clara tot i que fragmentària als centenars de pergamins que més amunt hem explicat. Així, doncs, és aquesta segona capa o fins i tot la tercera la que ens apropa als sectors populars que conformaren la massa dels nous pobladors cristians, tal com passà també a Mallorca, i, tanmateix, es tracta dels grups de població que fins ara resten més invisibles i que hauran de ser objecte d'una recerca més acurada.

Una altra qüestió sobre aquests aspectes és la de la transformació del paisatge agrícola arran d'aquests repartiments, ja que, a més de la contracció del poblament, es va produir una important reparcellació de l'espai cultivat. Efectivament, una qüestió és la creació d'una nova propietat de la terra basada en les donacions reials de jovades, les quals eren mesurades sobre el terreny per part dels oficials reials anomenats soguejadors, però aquesta xarxa no era la mateixa que la de les parcel·les de conreu; en alguns casos o parts coincidia, però en moltes altres no, simplement perquè, especialment a les hortes, la terra estava organitzada en terrasses de conreu per part dels musulmans, o, si havien de fer-ne de noves per a ampliar l'espai irrigat, la mesura o unitat de parcel·la utilitzada era la cafissada (mitja hectàrea) (1 jovada = 6 cafissades).²⁰ Així, doncs, també en aquesta línia de treball és pos-

17. Sobre aspectes més concrets, vegeu Josep TORRÓ, «La colonización del valle de Pego (c. 1280-c. 1300). Prospección y estudio morfológico: primeros resultados», *Arqueología Espacial*, núm. 19-20 (1998), p. 443-461; Josep TORRÓ, «Arqueologia de la conquesta. Registre material, substitució de poblacions i transformació de l'espai rural valencià (segles XIII-XIV)», a Miquel BARCELÓ et al. (ed.), *El feudalisme comptat...*, p. 153-200; Josep TORRÓ: «Sobre ordenament feudal del territori i trasbalsaments del poblament mudèjar: la Montanea Valencie (1286-1291)», *Afers*, núm. 7 (1988-1989), p. 95-124; Enric GUINOT, «El desplegament feudal sobre el País Valencià. Repartiment i colonització a l'Horta de València: Montcada (1239-1246)», a Miquel BARCELÓ et al. (ed.), *El feudalisme comptat...*, p. 361-388; Josep TORRÓ i Enric GUINOT, «De la Madina a la ciutat. Les poblacions del sud i la urbanització dels extramurs de València (1270-1370)», *Saitabi*, núm. 51-52 (2001-2002), p. 49-104.

18. Enric GUINOT, «El repartiment feudal de l'Horta de València al segle XIII: jerarquització social i reordenació del paisatge rural», a Enric GUINOT i Josep TORRÓ (ed.), *Repartiments a la Corona d'Aragó...*, p. 115-199.

19. Enric GUINOT, «El desplegament feudal sobre el País Valencià. Repartiment i colonització a l'Horta de València: Montcada (1239-1246)», a Miquel BARCELÓ et al. (ed.), *El feudalisme comptat...*

20. Vegeu Enric GUINOT, «La construcció d'un paisatge medieval irrigat: l'Horta de la ciutat de València», a Flocel SABATÉ (COORD.), *Natura i desenvolupament. El medi ambient a l'Edat Mitjana. XI Curs d'estiu Comtat d'Urgell*, Lleida, Pagès, 2007, p. 191-220; Enric GUINOT, «El paisaje de la Huerta de Valencia. Elementos de interpretación de su morfología espacial de origen

sible avançar en passar de les anàlisis estadístiques que s'han fet sobre la «propietat» més teòrica a la realitat material de l'espai agrícola construït o en construcció en aquesta etapa.

4. LES DUES CARES DEL POBLAMENT: L'EXPULSIÓ DELS SARRAÏNS I EL CONTEXT SOCIAL DELS COLONS IMMIGRANTS

Evidentment i ateses les característiques de les conquestes medievals d'al-Àndalus, un dels processos socials més rellevants que comportaren fou el gran transvasament de població que s'hi produí. Està ben documentada tant per a Mallorca com per al País Valencià la important expulsió dels seus habitants musulmans de pràcticament tots els nuclis urbans i de les zones agràries més riques, amb migracions vers el seu interior o vers el regne de Granada i el Magrib, sense oblidar l'esclavització d'una part més limitada. Això és el que han estudiat tant Pierre Guichard com Josep Torró, els quals confronten amb la visió més «optimista» sobre el destí respectuós amb els vençuts construïda per Robert I. Burns, potser en aquest darrer cas perquè se centra més en el cas de la població andalusina que pactà i va restar a les seves aljames.²¹

Però si la visió general sobre aquestes expulsions està ben estructurada, la realitat és que són molt abundants les parts fosques sobre les seves formes, detalls, cronologia i abast social i territorial. El barreig d'alqueries mudèjars i moreries urbanes fou periòdic durant tot el regnat de Jaume I i encara en temps de Pere el Gran, sense que fins ara hagi estat possible identificar-ne gaires.²² Estan documentats també casos de desterrament forçats, com ara els sarraïns de Silla a l'Aldea, terme de Tortosa, o trasllats més o menys dirigits com els de Biar i el seu entorn a la nova pobla de Vila-real fundada per Jaume I el 1274. Quants n'hi hagué com aquests en aquells anys?

Les respostes no són senzilles, com ho palesa la dificultat d'identificar quins musulmans són els pobladors de les noves moreries urbanes. De fet, no sabem ben bé quan i com es funda, i amb quina gent, la moreria de la ciutat de València, i el mateix podríem dir sobre el raval musulmà de Xàtiva o el d'Alzira. Sarraïns que ja hi vivien o emigrats de les alqueries desallotjades del seu entorn?, o fins i tot refugiats d'altres comarques valencianes?

I el mateix podem dir sobre la fosca història dels batejats, els moros convertits al cristianisme i que són identificats com a tals, «batiats», als pergamins del segle XIII. El seu rastre és molt fragmentari, normalment puntual, el seu nom en un document i res més; sabem que no hi hagué conversions amples, però està clar que n'hi hagué. En quin context? Els textos evidencien que són individus o famílies aïllades, no aljames completes, i cal pensar si aquesta conversió els empenyava a canviar de residència, pel problema de convivència que podia representar amb la resta de musulmans, però és evident que cal analitzar més aquestes qüestions.²³

medieval», a *Historia de la ciudad. V. Tradición y progreso*, València, Icaro, Col·legi Territorial d'Arquitectes de València i Universitat Politècnica de València, 2008, p. 116-129.

21. Pierre GUICHARD, *Al-Andalus frente...*, p. 569-612; Josep TORRÓ, «Sobre ordenament feudal del territori i trasbalsaments del poblament mudèjar: la Montaña Valencie (1286-1291)», *Afers*, núm. 7, p. 95-124; Josep TORRÓ, «Pour en finir avec la Reconquête. L'occupation chrétienne d'Al-Andalus, la soumission et la disparition des populations musulmanes (XIIe-XIIIe siècle)», *Cahiers d'Histoire*, núm. 78 (2000), p. 79-97; Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia*; Robert I. BURNS, *L'Islam sota els croats: supervivència colonial en el segle XIII al Regne de València*, València, E. Climent, 1990, 2 v.; Robert I. BURNS, «A Narrow Window: The Mudejars of the Kingdom of Valencia (1265-1270)», *Islamic Studies*, núm. 30 (1991), p. 83-94.

22. De nou cal citar el treball de Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia*, p. 73-110.

23. Una contribució sobre la qüestió, discutible en alguns dels seus plantejaments, és la de Manuel Vicente FEBRER, «Trascendència de les conversions en el procés de repoblament de la Conca de l'Albufera (segle XIII)», a *XV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, Jaca 1993*, tom 1, vol. 5, 1996, p. 95-112.

L'altra cara dels moviments poblacionals d'aquesta època és la migració de milers de famílies, fonamentalment pageses però també d'artesans, clergues, mercaders i jueus, de tot Catalunya i l'Aragó vers Mallorca i el País Valencià: és el fenomen social que tradicionalment rep el nom de «re poblament». Tot i que tradicionalment la bibliografia s'ha fixat més en els participants en les conquestes entre 1230 i 1248 (a través de les nòmines de beneficiaris dels repartiments), en realitat la migració fou un procés de llarga durada que perdurà durant tota la segona meitat del segle XIII i encara l'inici del XIV, si bé amb algunes diferències d'intensitat segons regions i dècades tal com s'evidencia a partir dels nostres estudis antroponímics. També estudis de casos com el de Josep Torró sobre la vila d'Alcoi, fundada el 1256 (i rellevant per la riquesa de la documentació local conservada), palesen com al sud del País Valencià la major intensitat de la migració popular tingué lloc entre 1280 i 1310, en passar aquesta vila d'una cinquantena de famílies a més de dues-centes.²⁴

Socialment, cal tenir en compte que l'assentament dels cristians fou en molts sentits dirigit des del poder feudal: atorgant cartes de poblament, les donacions de terres..., però al mateix temps no tingué un component rígid de control per part d'aquest mateix poder. Ben al contrari, són usuals els indicis de famílies pageses que arribaven a una localitat i un temps després havien emigrat a una altra a la recerca de millors condicions; ni la Corona ni la noblesa, en general, pogueren dirigir els moviments de població, sinó que feien ofertes inicials de donació a persones o petits grups de camperols i, durant les dècades següents, seguien arribant-hi noves famílies que rebien en molts casos el mateix marc de drets i obligacions que els primers pobladors, almenys durant el segle XIII.²⁵

Aquestes constatacions ens permeten plantejar qüestions encara no resoltes clarament o amb una certa seguretat, com ara saber quins sectors socials de la pagesia i de l'artesanat prengueren la decisió d'emigrar des de Catalunya i Aragó, per quines raons i mitjançant quins mecanismes, si per simple decisió personal o amb pressió senyorial, o fins i tot dirigida, com n'hi ha algun indici en el cas de localitats pertanyents als ordes militars de Sant Joan de l'Hospital i del Temple; o si a les zones de senyoria calia permís per a marxar o no, etc. Sembla raonable pensar que migraven les capes més empobrides de la població rural i urbana del moment, perquè eren les disposades a jugar-se el futur; també és possible pensar que a les senyories amb més pressió d'obligacions en marxaven més, però, al mateix temps, almenys part de la gent que se n'anava degué generar canvis entre els qui hi restaven: possibilitat d'accedir a algunes terres, d'ocupar un mas, herències en uns anys, etcètera.

D'altra banda, cal tenir en compte el fenomen de la nova relació intensa amb una societat islàmica tot i que vençuda militarment. Evidentment, no era una novetat, ja que tant a la vall de l'Ebre com a la Catalunya Nova hi havia hagut aquest contacte al llarg del segle XII, però ara, al País Valencià, es produí, més enllà de la terrible violència de la conquesta i les expulsions; una coexistència de les dues societats a nivells demogràfics molt igualats, ja que calculem que durant el segle XIII s'hi mantingué una població islàmica superior al cinquanta per cent dels seus habitants, per la qual cosa el contacte a nivell sociològic i antropològic hagué de ser de notable entitat, confús de vegades perquè el contacte no era entre iguals, però amb intercanvis. Pensem en qüestions com aliments, roba, costums, objectes o vocabulari, sovint de forma imperceptible per als mateixos protagonistes, però inevitables en darrera instància, tal com ha estudiat Robert I. Burns per als mudèjars i Thomas F.

24. Enric GUINOT, *Els fundadors del Regne*; Josep TORRÓ, *La formació d'un espai feudal*.

25. Enric GUINOT, «El desplegament feudal sobre el País Valencià. Repartiment i colonització a l'Horta de València: Montcada (1239-1246)», a Miquel BARCELÓ et al. (ed.), *El feudalisme comptat...*, p. 361-388; Josep TORRÓ, *La formació d'un espai feudal*.

Glick en el cas de la transmissió parcial dels usos, costums i vocabulari dels sistemes de reg andalusins.²⁶

5. ELS CANVIS EN LES FORMES DE POBLAMENT: LA CREACIÓ DE VILES NOVES

Un dels aspectes significatius quant als canvis en l'organització del territori arran de la conquesta cristiana fou el de la reordenació del poblament, del qual podem ara destacar dues cares: la desaparició d'alqueries andalusines, d'una banda, i la fundació de viles noves o pobles com a punts de residència concentrada dels cristians, de l'altra. Sobre les primeres, cal assenyalar que encara avui en dia no disposem d'un inventari i una cartografia detallats de la xarxa de poblament andalusí en el moment de la conquesta.²⁷ És evident documentalment i també arqueològica la desaparició física de moltes de les alqueries, rafals, reals i cases soltes durant tot el segle XIII, de tal manera que molt sovint no sabem on es trobaven físicament. Només disposem d'un topònim fora de context, però també les troballes arqueològiques ens aporten localitzacions materials de les quals no tenim cap referència documental, tal com s'ha constatat, per exemple, a localitats de la Marina.²⁸

L'altre procés fou el de la creació de viles noves per als pobladors cristians, tant per part de la monarquia com també d'alguns nobles i ordes militars, els quals, al llarg del segle XIII, fundaren viles i llocs a partir de petites alqueries andalusines abandonades o directament sobre una terra erma. Normalment s'han assenyalat les raons de tipus estratègic, de control militar del nou regne, com les fonamentals per a explicar aquest procés i és cert que al terç meridional del país, al sud del riu Xúquer, és una variable que cal tenir en compte, però no és tan clar en el cas del Maestrat de Castelló, on justament la gran majoria de les viles poblades foren viles noves fundades en aquest període.²⁹ Només caldria observar com la majoria d'aquests pobles del nord de Castelló no estaven emmurallats durant els primers temps i que fou en contextos posteriors quan es va procedir a fortificar-los, fins i tot a la segona meitat del segle XIV.

En realitat, doncs, allò que caldria constatar és que hi hagué diferents tipus de viles noves. Efectivament, hi ha les més conegudes i citades, les més ortogonals espacialment i emmurallades quasi des del principi com ara Castelló de la Plana, Vila-real, Nules, Gandia o Alcoi, les quals, a més, sempre anaren acompanyades de la funció de mercat comarcal amb privilegi de creació i normes de funcio-

26. Robert I. BURNS, «Spanish Islam in transition: acculturative survival and its price in the Christian Kingdom of Valencia, 1240-1280», a *Islam and Cultural Change in the Middle Ages (= Moors and Crusaders in Mediterranean Spain)*, Wiesbaden, 1975, p. 87-105; Thomas F. GLICK i Helena KIRCHNER, «Hydraulic systems and technologies of Islamic Spain: history and archaeology», a *Working with water in Medieval Europe: Technology and resource use*, Leiden, Brill, 2000, p. 267-329; i el magnífic llibre de Thomas F. GLICK, *Paisajes de conquista: cambio cultural y geográfico en la España medieval*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2007.

27. Poques excepcions, com ara el treball de fa uns anys de Josepa CORTÉS, Antoni FURIÓ, Pierre GUICHARD i Vicent PONS, «Les alqueries de la Ribera: assaig d'identificació i localització», a *Economia agrària i Història local, 1ª Assemblea d'Història de la Ribera*, València, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1981, p. 209-262.

28. Joaquim BOLUFER MARQUÈS, «Aproximación al poblamiento islámico de los términos municipales de Xàbia y Benitaxell (Marina Alta, Alicante)», a *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. II, Madrid, 1987, p. 477-490.

29. Sobre la primera visió, Abel SOLER MOLINA, «Un país de set jornades de llong: aspectes de la reordenació del territori colonial de València per Jaume I», *Cuadernos de Geografía*, núm. 63 (1998), p. 217-244; Ramon FERRER NAVARRO, «Las ciudades en el Reino de Valencia durante la Baja Edad Media», a *II Congreso Estudios Medievales «Concejos y ciudades en la Edad Media hispánica»*, Lleó, Fundació Sánchez Albornoz, 1990, p. 177-198. Sobre el cas del Maestrat, Enric GUINOT, «Canvis i transformacions en l'organització del poblament al País Valencià arran de la conquesta feudal del segle XIII. Una aproximació», *Territori i Societat...*, p. 153-174.

nament. Però, al mateix temps, hi hagué viles noves estrictament agràries, com ara molts dels «llocs» de cristians del Maestrat i els Ports de Morella, petites aglomeracions d'unes desenes de cases poblades per pagesos i, a tot estirar, algun artesà no especialitzat. Cal, doncs, aprofundir en aquesta diversitat que respon a funcions socials i econòmiques no tant diferents com complementàries, i així aclarir com funciona aquesta complementarietat.³⁰

D'altra banda, i com ja hem dit, és característica d'aquestes viles noves l'existència d'una planificació clara i dirigida pel poder quant a l'organització espacial: disseny dels carrers, dibuix de les quadres de cases, delimitació de solars privats i espais públics, etc., generant una xarxa interna de caràcter regular i, en algunes ocasions, marcadament ortogonal com ara a Vila-real, Nules, Almenara o Castelló de la Plana. En veritat ha arribat a mitificar-se considerablement aquesta «ortogonalitat», que en la majoria dels casos és només aproximada, i, en la nostra opinió, allò realment important és l'existència de regularitats, en les mesures i en les proporcions, que no necessàriament similituds, atès que mai el terreny a bastir era absolutament pla i sense petits pendents i rierols o paleobarrancs. Això és, la regularitat està en la «lotització», en el fet que el poder dirigeix el procés d'assignació de solars i carrers, la qual cosa vol dir una regularitat social, que no necessàriament material.³¹

Hi ha camí a fer, doncs, sobre aquestes qüestions, i els itineraris de recerca, tant en la seva vessant documental com en l'arqueologia espacial, han de dirigir-se a establir els criteris de creació d'aquests espais urbans així com a les raons, formes i tendències en el seu creixement físic i demogràfic.

6. L'ORGANITZACIÓ DEL TERRITORI COM A FORMA D'EXPRESSIÓ ESPACIAL DEL PODER FEUDAL

La conquesta de València per Jaume I comportà un canvi radical quant al model d'organització social en passar del món andalusí al feudal; de fet, podem parlar d'una veritable transició al feudalisme, tot i que diferent del model dominant a l'Europa tardocarlíngia, el qual va basar-se en la lenta desaparició de l'Estat i l'esclavisme, en paral·lel amb la general privatització del poder en mans de membres de la noblesa. És la mutació, canvi o revolució feudal, que de totes les maneres ha estat anomenada, ben coneguda i estudiada, malgrat els debats sobre ella per al cas de la Catalunya Vella. Però al País Valencià el model de relacions socials feudals fou implantat arran de la conquesta jaumina; per tant, sense lenta evolució, sinó de colp i pel fet de la pròpia conquesta, imposat per la jerarquia feudal sobre la resta de la societat: la Corona repartí el territori entre nobles i viles reials, i els uns i els altres establiren terres i exerciren la jurisdicció en els seus respectius territoris; curt i ras, havien nascut les senyories.

30. Aquestes qüestions estan explicades i contextualitzades a Enric GUINOT i J. MARTÍ, «Las villas nuevas medievales valencianas (siglos XIII-XIV)», *Boletín Arkeolan* (ISSN 1137-2052), núm. 14 (2006), monogràfic *Las villas nuevas medievales del suroeste europeo. De la fundación medieval al siglo XXI: análisis histórico y lectura contemporánea*, coordinat per Pascual Martínez Sopena i María Mercedes Urteaga Artigas, p. 183-216.

31. El «mite» de la fundació ortogonal d'aquestes viles noves o pobles medievals és general i es repeteixen un grapat de tòpics sense que es trobe algú que aporte novetats. A tall d'exemple d'aquestes vaguetats, el recent catàleg sobre arquitectura del temps de Jaume I, referit a l'exposició muntada a Castelló de la Plana en maig de 2008. Vegeu els articles següents: Arturo ZARAGOZA CATALÁN, «Jaime I (1208-2008). Arquitectura año cero», a *Catàleg de l'exposició «Jaime I (1208-2008). Arquitectura año cero»*, València, Generalitat Valenciana, 2008, p. 1-71; V. FELIP, «La villa de Nules como ejemplo de urbanismo de nueva planta en la época de Jaime I», a *Catàleg de l'exposició «Jaime I (1208-2008)»*, p. 72-95; V. GIL VICENT, «El paisatge urbà de Vila-real al temps de Jaume I», *Catàleg de l'exposició «Jaime I (1208-2008)»*, p. 96-113, aquest darrer con una equivocada explicació del paisatge anterior a la fundació de Vila-real, segons l'autor basat en una xarxa de masos, i que en realitat corresponen a documents de la vila reial de Figueres, a Girona, també fundada per Jaume I l'any 1267.

A hores d'ara, tant Antoni Furió com jo mateix, o de forma més generalista Paulino Iradiel, hem estudiat en diverses ocasions aquest procés i tenim una idea prou acabada de com es varen constituir i començaren a evolucionar aquestes senyories: formes d'establiment de les terres, paper dels documents escrits (cartes de poblament i privilegis), nivell de rendes demanades, diferències entre vassalls cristians i mudèjars, etcètera.³²

En canvi, resta més indefinit el procés de construcció del poder reial. És cert que les institucions, els càrrecs de govern públic o la promulgació dels furs han estat objecte d'interès acadèmic en diversos moments, però en la meua opinió no s'ha fet una anàlisi detallada dels problemes i les contradiccions del desplegament del poder polític, fiscal i judicial de la Corona sobre el País Valencià del segle XIII, ni tampoc hem estat capaços, en general, de lligar-ho a la mateixa dinàmica paral·lela i entrecruada amb l'evolució a la resta de la Corona catalanoaragonesa.

I és que un procés històric de tal envergadura com les conquestes de Mallorca i València, tot en un període de poc més de quinze anys, comportà una transformació en l'estructura política d'aquesta Corona, començant pel fet de les noves titulacions dels monarques (passaren de ser reis d'Aragó i comtes de Barcelona a ser també reis de Mallorca i València). Aquesta decisió, la de mantenir dos nous regnes, per exemple, comportà la possibilitat de dividir l'herència reial entesa com un patrimoni particular, tal com de fet va preparar Jaume I en els seus diversos testaments i com es dugué a terme en morir el monarca el 1276, però també, de retruc, va obligar tant la Corona com la societat dirigent a definir i concretar les fronteres internes entre Aragó i Catalunya o entre Aragó i València.

Com acabem de dir, probablement un dels problemes que té l'anàlisi d'aquestes qüestions és la freqüent mirada «regnicola», això és, el tractament de les estructures de poder a partir de la situació i evolució de cadascun dels quatre regnes, mentre que només pren un caràcter globalitzador la política exterior de la Corona i, en tot cas, la conflictivitat interna i, en concret, amb la noblesa. En canvi, no és gens fàcil trobar anàlisis conjuntes, amb similituds i diferències, sobre el desplegament dels oficials reials, i fins i tot sobre la seva nòmina al llarg del segle XIII, quan fou normal que el monarca els canviés de lloc. Sembla absolutament necessari reunir «biografies» i/o itineraris públics dels principals oficials reials al llarg de la seva vida per a entendre la seva relació amb la Corona i el paper que jugaren en la construcció del poder reial entre els diversos regnes en els quals actuaren.

Una altra qüestió que ha estat molt tractada és la dels orígens de la nova legislació territorial, el Costum o Furs de València, basada en la recuperació del dret romà i, per tant, de la superioritat de l'autoritat pública sobre la immunitat jurisdiccional pretesa per la noblesa a les seves senyories. Atorgat com a costum de la ciutat probablement a la primavera de 1239, al cap de pocs anys es va transformar en uns furs aplicables a tot el regne a partir de les ampliacions i modificacions introduïdes pel mateix monarca el 1250, i de nou el 1261 i 1271.³³ Potser les vies institucionals d'estudi sobre aquesta

32. Antoni FURIÓ i Ferran GARCIA-OLIVER, «Dificultats agràries en la formació i consolidació del feudalisme al País Valencià», *Estudi General (Actes del Col·loqui La formació i expansió del feudalisme català)*, núm. 5-6 (1985-1986), p. 291-310; Antoni FURIÓ, «Senyors i senyories al País Valencià al final de l'Edat Mitjana», *Revista d'Història Medieval*, núm. 8 (1997), p. 109-152; Paulino IRADIEL, «Cristianos feudales en Valencia. Aspectos sobre la formación del territorio y de la sociedad», a *España-Al-Andalus. Sefarad: síntesis y nuevas perspectivas*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1990, p. 49-67; Enric GUINOT, «La creació de les senyories en una societat feudal de frontera: el Regne de València (segles XIII-XIV)», *Revista d'Història Medieval*, núm. 8 (1997), p. 79-108; Enric GUINOT, «La implantació de la societat feudal al País Valencià del segle XIII: la gènesi de les senyories i l'establiment de les terres», a Flocel SABATÉ i Joan FARRÉ (coord.), *El temps i l'espai del feudalisme*, Lleida, Pagès, 2004, p. 421-442.

33. Vegeu, per exemple, la recent síntesi d'Ernest BELENGUER, *Jaume I...*, p. 181-193. Comenta amb més detall aquestes qüestions Enric GUINOT, «Sobre la gènesi del modelo político de la Corona de Aragón en el siglo XIII: Pactismo, Corona y

legislació, dominants fins ara, no obriguen portes gaire innovadores en el futur, però, per exemple, sí que és cert que seria molt suggerent saber com es va produir l'aplicació efectiva de la legislació dels furs sobre les viles i els pobles valencians del segle XIII. Així, entre la documentació recentment editada de les actes del justícia de la vila de Cocentaina del segle XIII, hi ha plets en els quals les parts aporten arguments basant-se en els furs de València, dels quals citen l'inici del fur com a referència d'autoritat en el seu al·legat.³⁴ És rastrejable, doncs, la realitat de l'aplicació de la legislació en el dia a dia de la vida quotidiana i el seu efecte sobre la societat real.

Així mateix, tampoc no hem estudiat el desplegament de la jurisdicció reial sobre el territori. És veritat que s'ha parlat, i força, sobre el desplegament territorial del fur de València i el seu conflicte d'aplicació amb el fur d'Aragó (a mitjan segle XIII anomenat fur de Saragossa), però en canvi no hem analitzat el desplegament de la jurisdicció reial sobre el territori, tant la dels justícies reials com la del procurador general del regne i els seus lloctinents, creats a la darrerria del segle XIII. Cal recordar sobre aquestes qüestions que, si bé la majoria de les senyories donades per Jaume I arran de la conquesta o als anys següents ho foren no sols com a senyories territorials sinó també amb la jurisdicció civil i criminal (usant la terminologia encunyada al segle XIV, però més coneguda), hi ha tota una sèrie de llocs i viles sobre els quals la Corona mantingué la jurisdicció, almenys durant el regnat de Jaume I i fins al *Privilegium Magnum* de Pere el Gran de desembre de 1283. No coneixem encara bé què és el que passava, però tot apunta que la conjunció d'estar poblades amb el fur d'Aragó va limitar la seva capacitat jurídica en paral·lel a la lentitud en la creació dels municipis autònoms amb la figura d'un justícia local elet pels veïns, i encara la necessitat de resoldre la jerarquia d'exercici de la jurisdicció en el cas de tèrmens de viles que englobaven al seu interior «llocs» amb el seu propi terme i consell municipal.³⁵

7. LA GÈNESI D'UNA CIUTAT I UN PATRICIAT: PODER MUNICIPAL I ECONOMIA MERCANTIL

Una darrera qüestió que volem plantejar és la de les transformacions de la ciutat de València arran de la conquesta de 1238. Evidentment, la ciutat ja existia anteriorment, i havia tingut les seves funcions jeràrquiques sobre el territori durant el període andalusí, especialment al darrer segle, però també és evident que els seus canvis foren profunds i generals, fins i tot amb una completa renovació de la seva gent, els seus habitants, expulsats els sarraïns i repartida entre els colons catalans i aragonesos. Però allò de què parlem com a canvi és una qüestió més profunda i que es refereix al pas a un nou model social obert per la instauració de la societat feudal: en molts sentits, la ciutat de València tornà a començar de zero tot i la seva herència material.

Municipios», *Res Publica*, núm. 17 (2007), p. 151-174, i un balanç general sobre els orígens dels furs a Pedro LÓPEZ ELUM, *Los orígenes de los Furs de Valencia y de las cortes en el siglo XIII*, València, Biblioteca Valenciana, 2001.

34. 1269, gener. «E jasia ço que en Ramon no pusca mostrar ni declarar justa rahon, diu Bernat Claver que en tot pleyt, segons dret comunal, poden e deuen ésser posades, totz diffinimentz e totes excepcions, segons fur e rúbrica, en qual guisa sentència que serà donada deja ésser menada a execució. Novén fur qui comença "A negú no és vedat que no pusche usar e posar moltes excepcions e moltz diffinimentz"» (Fur CXVIII.10, ed. López Elum). Arxiu Municipal de Cocentaina, Llibre del Justícia, n. 1 (any 1269). Publica: Josep TORRÓ (ed.), *Llibre de la Cort...*, 2009.

35. Per exemple, el 16 d'abril de 1280, el rei Pere el Gran manava a Salvador Roig, justícia de Morella, que si el comanador de Cervera del Maestrat, de l'orde de l'Hospital, no tenia cort de justícia en aquell poble, que la tinguera ell per a fer-ne. ACA, Cancelleria, registre 48, f. 1v. Sobre la qüestió de la jurisdicció entre viles i llocs, vegeu Enric GUINOT, «La lluita per la creació dels municipis medievals al Maestrat de Castelló. El cas de Peníscola, Benicarló i Vinaròs», a *I Congrés d'Història del Maestrat, Vinaròs (Castelló)*, Vinaròs, Ajuntament de Vinaròs, 1986, p. 181-196.

En aquest sentit, pensem que encara està per escriure una completa història urbana del seu primer segle, apassionant en molts sentits pel caràcter que té de creació d'un nou món, inserit en una geografia física, humana i territorial que palesava continuïtats del món musulmà. Tres àmbits se'ns presenten com a claus per a entendre i explicar aquest procés: primer, l'evolució social, això és, com els repobladors esdevingueren prohoms, ciutadans i veïns de la capital valenciana. Segon, quines bases econòmiques, clarament agràries però al mateix temps profundament comercials, sostingueren la riquesa de la ciutat durant les primeres generacions. I en tercer lloc, la construcció del poder polític municipal, sens dubte la qüestió que fins ara ha rebut major atenció per part dels especialistes.

No podem endinsar-nos ara en detalls concrets sobre totes aquestes qüestions i tan sols volem apuntar algunes coses establertes i algunes idees sobre per on avançar. I el primer apartat és el dedicat a la gent, a les persones dels repobladors de la capital. Com hem dit més amunt, molt s'ha publicat sobre el *Llibre del Repartiment*, però mai no s'ha avançat en el destí posterior dels beneficiaris: qui es va quedar i qui va tornar, en quines condicions es quedaren, com arribaren i en quines condicions s'hi assentaren els nous immigrants de les dècades posteriors, quan ja no hi havia terra per a repartir i només podien accedir als subestabliments emfitèutics dels primers propietaris, privats o institucionals. La investigació passa probablement per intentar reconstruir «itineraris de vida» de famílies, un mètode complicat d'aplicar per a un període en el qual la documentació conservada és encara molt fragmentària, però que sí que pot aportar llums. Almenys sobre famílies de l'oligarquia local, els primers ciutadans, els quals han deixat més testimonis: famílies lligades als oficis al servei de la Corona, com els Escrivà o els Romaní, i, especialment, famílies dedicades al comerç tèxtil: els drapers dels documents, amb llinatges com els Safont o els Sapllana, els quals també ocuparen càrrecs públics i mantingueren negocis fiscals i immobiliaris. Són qüestions que hem començat a estudiar i que Aureli Silvestre està desenvolupant a la seva tesi doctoral sobre els orígens del patriciat de la ciutat de València durant el segle XIII, en la qual es planteja aspectes aparentment tan senzills i tan difícils d'aclarir en realitat com la qüestió de com un veí de València esdevenia ciutadà en els primers anys després de la conquesta.³⁶

El segon àmbit, evidentment relacionat amb l'anterior, és el de l'estudi de la creació de l'espai econòmic valencià a partir de Jaume I, una temàtica que ja ha estat objecte d'estudis, però que mereix ser revisada i analitzada amb més cura. Cal tenir en compte que la conquesta comportà un capgirament total de la geografia econòmica de les terres valencianes: de les seves relacions amb el món musulmà peninsular i del Magrib, València passà a convertir-se en el final meridional de les rutes catalanes i, en certa manera i durant les primeres dècades, un «cul-de-sac» de l'espai econòmic del Mediterrani occidental. En aquest sentit, la imatge que aporten els estudis és la d'un país molt dependent de les manufactures exteriors durant tot el segle XIII, exportador de matèries primeres, cereals i aliments de tota mena, i en el qual, probablement, durant anys el tràfic de persones, la venda d'esclaus sarrains capturats a les pròpies terres valencianes dins el marc de les successives guerres i barreigs, fou un mecanisme importantíssim d'acumulació de capitals.³⁷

El tercer àmbit que hem plantejat és el de la creació dels poders municipals autònoms com un mecanisme clau en el procés de consolidació del patriciat urbà doscentista. Es tracta d'un procés que

36. Aquest projecte d'investigació ha rebut una ajuda econòmica els darrers anys de part de l'Institut d'Estudis Catalans, sota el títol: «De Barcelona a València. Els orígens del patriciat urbà en el marc de l'expansió catalana del segle XIII».

37. Paulino IRADIEL, «En el Mediterráneo Occidental peninsular: dominantes y periferias dominadas en la Baja Edad Media», *Áreas. Revista de Ciencias Sociales* (Múrcia), *Desigualdad y Dependencia*, 1984, p. 64-77; David IGUAL i Germán NAVARRO, «Relazioni economiche tra Valenza e l'Italia nel basso Medioevo», *Medioevo. Sagge i Rassegne*, núm. 20 (1995), p. 61-98.

tenia antecedents tant a Aragó com especialment a Catalunya (els paers de Lleida o els cònsols de Perpinyà, per exemple), però que va fer un gir realment important arran del privilegi reial de 1245 que reconeixia als prohoms de la ciutat de València el dret a triar entre ells un justícia, uns jurats i uns consellers de manera anual, els quals governarien la ciutat sense intervenció dels oficials reials. Ràpidament estès en els anys següents tant a Mallorca com a Barcelona (1249), el mateix va passar a l'interior del regne valencià amb la concessió explícita a les principals viles reials durant els anys següents.³⁸ A hores d'ara, especialment per a la capital valenciana, tenim una idea força clara de com es va crear institucionalment aquest poder urbà, però pensem que encara hi ha qüestions importants per anar plantejant, com ara la relació entre famílies del primer patriciat i el control del poder municipal, qüestió ja aclarida per Rafael Narbona per als dos segles posteriors, però no resolta per a les primeres generacions, i també podem apuntar la qüestió de com anaren delimitant-se les competències entre poder municipal i poder reial en aquest període.

En resum, i com s'ha pogut constatar al llarg d'aquesta extensa exposició, hi ha una sèrie de grans temes, que podem anomenar «clàssics», que han estat visitats pels estudiosos de forma repetida, però al mateix temps ha estat massa usual la repetició de tòpics i la poca espenta innovadora en els plantejaments historiogràfics. Aplicant-nos aquesta crítica, aquesta ha estat la idea de la nostra aportació: obrir algunes noves portes per a enfocar de forma diferent i més clarificadora alguns dels aspectes que caracteritzaren la construcció de la societat feudal al País Valencià durant el segle XIII arran de les decisions i accions que va mamprendre un rei anomenat Jaume I que molt prompte fou conegut com «el Conqueridor».

38. Un estudi primigeni és el de Josep M. FONT RIUS, «Valencia y Barcelona en los orígenes de su régimen municipal», a *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya medieval*, Barcelona, 1985, p. 641-650. Per a la capital valenciana, l'estudi de Rafael NARBONA, *València, municipio medieval. Poder político y las luchas ciudadanas, 1239-1418*, València, Ajuntament de València, 1995, i per al regne també Rafael NARBONA, «Inicios de la organización político-institucional en los municipios valencianos del siglo XIII», a *III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*, Alacant, Institut d'Estudis Comarcals de la Maria Alta i Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 1990, p. 199-207.